

AZ IRODALOM MA

ALEKSANDER FLAKER

Irodalmunk jelen idejének a feltérképezése során nem hagyhatjuk figyelmen kívül az alábbiakban összegezhető történelmi előfeltételeket:

a) Jugoszlávia különböző tájegységein az irodalom funkcionális szerepet töltött be a nemzeti előrehaladásban, és a kialakult hagyományok szerint az író nemzeti érdekek képviselője, nyelvteremtő és ideológus (Prešern, Gaj, Vuk Karadžić, Njegoš).

b) A modern esztétizmus funkcionálissá tételére például Matoš és Nazor esetében nemzeti, Cankaréban pedig szociális vonatkozásban került sor.

c) Nagyon korán bekövetkezett a Krleža és Cesarec körül kialakult avantgarde mozgalom funkcionalizálása, ami az esztétikai újraértékelés elveinek az 1918-tól fennmaradt társadalmi struktúrák szociális és politikai újraértékelési törekvésével való összekapcsolását jelentette, s ugyanakkor nem megfelelő módon jutottak kifejezésre az irodalmi „baloldal” más tényezői — kezdve a szlovéniai „proletáriróadalomtól”, egészen az irodalmi és ideológiai népiességhez is kötődő „szociális irodalomig”.

d) Erős ellenállás alakult ki az alkotótevékenység „szocialista” szabályozásával szemben, különösen Krleža körül, de ez kifejeződött a szlovén baloldal és a szerb szürrealizmus (Ristić) tevékenységében is, párhuzamosan a népi kultúrában keresett ihletforrásokkal (a nyelvjárásban írt versek, a naiv festészet megjelenése).

e) A közvetlen fasiszta veszély körülményei között az irodalmi baloldal tényleges ellentétei pragmatikus módon leszűkültek a személyes vádaskodások síkjára.

f) A népfelszabadító háború körülményei között — amelyben a legkülönbözőbb hagyományok képviselői vettek részt, s a szecessziótól a szürrealizmusig tartó vonulat ideológiai színskálája a Radić-pártiaktól a keresztényszocialistákig (Kocbek) terjedt — lehetetlen volt egy normatív rendszert kialakítani.

g) Ellentétbe került a szocialista realizmus szektásan meghirdetett programja azzal a titói politikával, miszerint 1945 után minden rendelkezésre álló erő a JKP vonalán kell tömöríteni. Ez a politika az irodalmi

gyakornlatban lehetetlenné tette a szocialista-realista modell eluralkodását, és olyan helyzetet teremtett, melyben a forradalom által létrehozott legkiemelkedőbb értékek közé került Nazor költészetének mítoszteremtő öröksége, Ivan Goran Kovačić esztétikailag és eredetiségével egyaránt kiemelkedő *Tömegsír* című poémája, Zupančić modernizmusa, Andrić történelmi és egzisztencialista vonásokat felmutató elbeszélésmódja, a szerb szürrealizmus hagyománya Ristić és Davičo szövegeiben, valamint Krleža óriási opusa is. Ennek a politikának következtében vált lehetővé Crnjanski későbbi visszatérése és gyors felemelkedése az irodalmi értékrenden. Az irodalmi értékrend gyors kialakulását hamarosan leállította a tömegessé váló irodalmi alkotótevékenység, ami a népfelszabadító háborúban vette kezdetét (a harcosok szövegei a kiterjedt katonai publicisztikában, a katonai egységek kiadótevékenységé, az ún. „öntevékenység”).

h) Titónak a nemzeti kérdés következetes megoldásában elfoglalt határozott álláspontja lehetővé tette a macedón irodalmi standard kialakulását, a macedón irodalomnak az általános jugoszláv esztétikai folyamatokba való bekapcsolódását, a muzulmánoknak mint népnek és sajátos kultúrájuknak az elismerését, ami közvetetten ösztönözte a bosznia-hercegovinai muzulmán hagyományokon alapuló irodalom létrejöttét (pl. Meša Selimović és mások), lehetővé tette a Crna Gora-i nemzet és irodalom kifejezésre jutását, az albán, a magyar, az olasz és egyéb nemzetiségű irodalmak fejlődését, amelyek a szomszédos országok irodalmával való kapcsolódás mellett sajátos módon el is különültek, amire egyes esetekben a helyi nyelvjárás jegyében került sor (pl. Rovinjban).

Az ötvenes évekkel kezdődő időszakban ezek az előfeltételek tették lehetővé a következőket:

1. A normatív szemlélet fokozatos túlhaladását és az esztétikai pluralizmus elismerését, aminek következtében az irodalom autonóm szerepet kapott, de ugyanakkor erős ellenállásba ütközött az esztétikai vagy alkotói hitvallásban kifejezésre jutó álláspontok egyén feletti vagy csoportjellegű konstituálódása. Így a javaslatok ellenére sem szerveződtek irodalmi társaságok különböző esztétikai programok alapján, lehetővé vált a hasonló nézeteket valló alkotók időnkénti *tényleges* tömörülése egy-egy folyóirat körül (*Delo*, *Krugovi*, *Razlog*, a szlovén folyóiratok és a velük kapcsolatos vita), valamint az irodalmi élet perifériáján jelentkező, többé-kevésbé homogén csoportok megjelenése (szignalisták, a belgrádi klototristák).

2. A szocialista realizmus normatív irodalomszemléletének az elutasítását, amelyet először a „szocialista irodalom” fogalma váltott fel, majd pedig a társadalmi értékmérceként hangsúlyozott „jugoszláv irodalom”, végül pedig ennek az „unitarista” fogalomnak a kiiktatásával került sor minden egyes irodalom nemzeti jellegének a hangsúlyozására s azok határainak a tudományos és kritikai elszigetelődésig menő meghatározására.

3. Az irodalmi élet anyagi feltételeinek öngazgatáson alapuló decentra-

lizálása különböző kiadványállalatok és kiadványok létrehozását tette lehetővé, mégpedig igen gyakran a hagyományos kultúrközpontokon kívül, hozzájárult a regionális irodalom megerősödéséhez, különösen Horvátországban, ahol intézményessé váltak a nyelvjárás-irodalmak (Čakavski sabor, Kajkavsko spravišće), valamint egy-egy vidék irodalmi többnyelvűségének gyakorlati elismerését eredményezte (példul az Istra kroz stoljeće sorozat esetében).

4. A művelődési és irodalmi élet hangsúlyozottan nemzetivé válhatott, miközben Tito állandó éberséggel vigyázott, hogy ez a nemzeti jelleg ne válhasson a nacionalista ideológia — beleértve a jugoszláv unitarista nacionalizmus — felújulásává, ment az ténylegesen veszélyeztetné az önigazgatású demokratizálódás folyamatát. Ennek kísérőjelensége a nemzeti jellegnek a köztársasággal való gyakori felcserélése, s a „mai nézőpont” (Svetozar Petrović fogalma) hangsúlyozott alkalmazása, ami oda vezetett, hogy a kulturális hagyományokat a jelenből kiindulva vizsgálták, máskor pedig a köztársaságok jelenlegi területét vetítették vissza a múlt-ra. Ebből következően egész sor vita indult egyes írók múltbeli és jelenkori *nemzeti hovatarozását* illetően.

5. A szöveg elsődleges fontosságú tényezője az esztétikai funkció, s ezzel kapcsolatban egy új fogalom is jelentkezett, a „szocialista esztétizmus” — amit Sveta Lukić dolgozott ki —, s ez vált a szocialista realizmus képletének szemantikai ellenpontjává. Az esztétikai funkció elsődlegességének hangsúlyozása egészen napjainkig ismételten ellentétbe kerül a hangsúlyozottan nemzeti jelentőségű modellekhez szokott, vagy pedig a hangsúlyozottan társadalomelemző szerepkört elváró recepcióval. Az utóbbi szemléletmód gyakorta hivatkozik Krleža opusára, és a korábbi *tendencia* kifejezést a széleskörűbb és korszerűbb, francia forrásokból származó *elkötelezettséggel* váltja fel (lásd: Predrag Matvejević írásait). A társadalomelemző funkciót elváró recepció rendszerint saját ellentétéhez vezet: ellenállást fejt ki a jelen társadalmi és politikai kérdéseinek közvetlen tematizálásával szemben, különösen a satíra és igen gyakran a tömegtájékoztató eszközök útján közvetített műfajok (drámák és tévésorozatok) esetében, miközben gyakran hivatkozik a munkásosztályra vagy a harcosokra. Így tehát az „elkötelezett” irodalommal szemben támasztott „elvárások” (H. R. Jauss fogalma) többnyire nem valósultak meg, bár napjaink jelenségei éppen ennek az ellentmondásnak fokozatos feloldására utalnak.

6. Szerteágazó kapcsolat alakult ki a világban végbemenő korszerű esztétikai folyamatokkal, miközben a kritikai szelekciót gyakran akadályozza a nagy közegek kínálata, amelyek mind keleten, mind nyugaton az irodalmi javak divulgációjára törekszenek (lásd: a második világháborúval kapcsolatos szovjet szépirodalmi igényű publicisztika fordításban való megjelenetése körüli nemrégiben lezárult vitát). Ennek az élénk kommunikációnak szükségszerű velejárója az „idegenként” megjelölt iro-

dalmi magatartásformák mechanikus átvétele iránti bíráló hozzáállás. Irodalmi közegünk egyrészt szembehelyezkedik a szovjet típusú társadalmi és politikai funkcionálizmus kihívásaival, másrészt az elszigetelten megjelenő „disszedens” magatartással, ami egyben válasz a nyugatiak esztétikán kívüli elvárásaira. Ennek során a „zsdanovizmusnak” gyökerei vannak a befogadási rendszerben valamint az adminisztratív erőkre való támaszkodásban. Azt is hangsúlyoznunk kell, hogy viszonylag szűk kapcsolatok fűznek bennünket a nagy nyelvek körén kívül eső irodalmakhoz (megemlíthetjük például azt a lengyel prózaantológiát, amely éveken át várt kiadásra az egyik zágrábi kiadónál), s ugyanez vonatkozik a nagy közegeken belül is periférikus helyzetben levő irodalmakra (pl. az ukrán irodalomra), habár a latin-amerikai irodalom éppen ennek az ellenkezőjét példázza: a maga eredetiségével hódított teret!

7. Szakadás következett be a hangsúlyozott esztéticizmus, illetve az irodalmi szövegújítások és a befogadó állandósult esztétikai beidegződése között. Ezt a szakadást a szubkulturális hagyományok és irodalmi értékek figyelembevételére való felhívással (Zagorka, *Čaruga* a Teatar u gostima színházban, a Mir—Jam belgrádi bemutatója, a Maurović-féle sztrip hagyományának felújítása), az irodalomnak a Gutenberg utáni médiumokhoz való közelítésével és az „elitkultúra” bírálatával igyekeznek áthidalni, de esetenként a munkásosztály kreatív erőinek aktivizálásával is, valamint az irodalmi életünkben elenyésző számú és magára maradt nem hivatásos szerzők támogatásával.

8. Utak nyíltak a „nagyregény” sikere előtt, amely a regionális, illetve a nemzeti történelem megformálására és önnön korszerűsítésére törekedve vált vezető irodalmi műfajjá (Andrić, Čopić, Ćosić, Božić, Davičo, Marinković stb. esetében), ami a rég múlt idők történelmi vonatkozásainak modellálásában (Pekić), a jelenkor kérdéseire adott metaforikus válaszokban (Selimović), a közelmúlt történelmi mozzanataira való ritkább kitérésekbe. (Mihailović, Zupan Hofman Jovanović) nyilvánul meg. A jelenkor kihívásainak metaforikus megválaszolása a drámára és a többi irodalmi műfajra is jellemző (Matković, Hieng stb.). A kanonizált regény elfogadásával párhuzamosan sor kerül az irodalom dehierarchizálásának folyamatára, ami lehetővé teszi az autentikusságra való törekvésben kifejezésre jutó irodalmi és nem irodalmi szövegek tényleges interakcióját (nem fiktív, hanem valóságosan létező „idegen” szövegelemeket építenek be a művekbe), ami, ha ideológiai modellek kétségbe vonásával van összefüggésben, még mindig ellenállásba ütközik (lásd: pl. Kišt és Ristićnek a Borisz Davidovics-motívumból kiinduló színpadi montázsait). Az irodalom dehierarchizálását illetően nagy jelentősége van a szociális, ideológiai és egzisztenciális összefüggések közé ágyazott bűnügyi regény megjelenésének (Pavličić), a próza olvasmányossá válásának (Kapor, Bilopavlović), egyes könnyűzenei dalszövegek költészetté nyilvánításának (a francia sanzon mintájára). Ebben jelentős szerepet játszott-

tak a tömegmédiák, a sajtó — különösen az ifjúsági lapok —, a popzene, a tévé (összehasonlításként megemlíthetjük Mirko Božićnak a tévé-sorozat szövege alapján létrejött regényét). A kanonizált értékek — például a szociális és pszichológiai „tartalmakkal” vagy erkölcsi és etikai dilemmákkal telített „nagyregény” — és a modellek hierarchiájának felszámolására irányuló törekvés közötti összetűzés felismerhető a kritikában, s elsősorban az összehasonlító értékelés során kerül felszínre.

9. Az irodalmi szöveg közvetlen társadalmi szerepvállalásától való eltávolodás a mimetikus elvek háttérbe szorulásához és a fikcionális próza képzeletbeli fabuláris motívumainak megjelenéséhez vezetett, sőt a *valóságpróza* (a szerb kritika által kialakított fogalom) és a *valóságelemektől mentes próza* ellentétének a hangsúlyozásához (ez utóbbi nemcsak a fantasztikumra terjed ki), valamint a tudományos fantasztikus modell (science fiction) elfogadásához, amely még kelet-európai viszonylatban sem mutatkozik túlságosan termékenynek. A közvetlen társadalmi szerepvállalás háttérbe szorulása a „fogalmi költészetből” (Ante Stamacnak fogalma) való eltávolodásában jut kifejezésre, és a szöveg jelentéstani vonatkozásoktól való mentesítésében, az avantgarde hagyományok felújításában (pl. a szignalizmus) mutatkozik meg, azzal együtt, hogy a költői szónak az ideológiától való látszólagos eltávolodása szabály szerint nem talál megértése a befogadónál, de nem vált ki jelentősebb kritikai ellenállást sem. A kritikai ellenállás olyan esetekben fokozódik, amikor nem az avantgarde különböző származékairól van szó, hanem az avantgarde hagyomány eszközként szolgál meghatározott történelmi és társadalmi modellek átértékeléséhez. Ilyenkor a költői szó megértésre talál a befogadók körében, de esetenként látszólag megingathatatlan értékek bírálataként is értelmezik (ez váltotta ki az ellenállást Szallamun költészetével szemben). Napjainkban ez az ellenállás nem egy esetben *személyes* esztétikai türelmetlenséghez vezet (például a Sterija Játékokon a hagyományos drámai szövegek színpadra állítása körüli vita esetében). Mellesleg azt is megemlíthetjük, hogy a szövegek politikummal való telítésére — a műfaj természetéből adódóan — a színpadon gyakrabban kerül sor, mint más irodalmi közlésformákban.

10. Sor kerül az *esztétikai* tilalmak egész sorának a felszámolására, többek között az erotika és a szex esetében (Davičo *Költemény* című regényétől Matejićon át Milko Valentig ível ez a vonulat), a zsargon és a vulgáris kifejezések (ebben a „farmernadrágos próza” játszott szerepet), a groteszk abszurditás, a turpizmus és az antiesztétizmus (Goran Bobić) használatát illetően, miközben az irodalmi kifejezéseknek társadalmilag tiltott formái is vannak, a nacionalistának, öngazgatás-ellenesnek vagy az elnemi kötelezettség politikájával ellentétesnek tekinthető, így interpretálható szövegek esetében (vannak például külpolitikai vonatkozásban káros közlések). A közelmúlt hagyományaihoz való kegyeletstörténeki minősíthető viszonyulás is a tilalmak körébe tartozik (lásd a M. Bulato-

vić: *Herój na magarcu* című regényével kapcsolatos már letisztázott ellenállást). Ilyen esetekben a „politikai pornográfia” tényének megállapítása gyakran történik bírósági úton, mégpedig esetről esetre a politikai pragmatika menetrendjének megfelelően. Mivel nincs preventív cenzúra, ezek a tilalmak kritikai pamfletekben fogalmazódnak meg, amelyek az adott szöveg szerzőjét erkölcsi és politikai szempontból is diszkreditálják (ezeket a pamfleteket szépítve a „polémiák” közé sorolják), de ide tartoznak az időnkénti adminisztratív beavatkozások is a *post festum* sorra kerülő bírósági ítéletek. Paradox módon a társadalmi tilalom kifejezésre jutásának mindkét formája hozzájárul egyrészt az inkriminált szöveg gyors elterjedéséhez, másrészt viszont az öngyagatási társadalmi ellenőrzés (a recenzensek, a kiadói tanácsok, a szerkesztők és a kiadók) „éberségének” fokozódásához, de a „belső cenzúra” felélenküléséhez is. Ennek az ideológiai szabályozásnak szükségszerű velejárója a *tényleges* kritika értékcsökkenése.

11. Az egyébként sem erőteljesen érvényesülő normatizmus felszámolása során a szövegek közvetlen eszmei-politikai értékelését az esztétikai értékelés elve váltotta fel, amit a díjakban kifejeződő társadalmi értékelés korrigál és egészít ki (köztársasági és szövetségi díjak, egyes sajtóorgánumok, társadalmi szervek, ritkábban pedig munkaszervezetek díjai: Horvátországban például az INA, a Podravka, a sisaki Vasművek díja stb.). Kiegészít és korrigál a sajtókritika is, ami gyakran a társadalmi döntéshozatal központjai és a kulturális élet szervezetlen csoportjai (klánjai) hatásának van kitéve. A társadalmi értékelés szinte csak elvétve foglalkozik egy-egy mű szélesebb vagy szűkebb körben való ajánlásával (ritkán jelennek meg *bestseller*-listák, ritkán végeznek közvéleménykutatást könyvkereskedésekben és könyvtárakban). Ezúttal is hangsúlyozni kell, hogy a társadalmi értékelés és az olvasók körében kialakult fogadtatás közötti eltérés, az irodalmi szövegek hierarchikus rendjének a felszámolása során, egyre kevésbé feltűnő, ami szintén irodalmi életünk egyik kedvező vonatkozása.

Ezek a tézisek Jugoszlávia mai irodalmi pillanata történelmi feltételezettségét szándékozták megfogalmazni. A tézisek szerzője előtt azonban világos, hogy itt több szó esett az irodalmi szövegek által valló világmodellálás *körülményeiről*, mint magukról az irodalmi szövegekről. Az ország irodalmi termése túl gazdag és sok nyelven íródik, az egyes irodalmakat köztársasági határok választják el egymástól, ezért tudatában vagyunk, hogy az országos irodalmi folyamatokat zágrábi nézőpontból vettük szemügyre, ezenkívül a téziseket meghatározta szűkebb érdeklődési körünk, a próza figyelemmel követése is. Viszont éppen ezeknek a sokszínű és gazdag *körülményeknek* — amelyek az irodalmi élet régi ellentmondásainak a felszámolásával újakat teremtenek (ez minden esztétikai folyamat velejárója) — köszönhetően mondhatjuk, hogy a szocialista öngyagatású közösségünkben születő alkotások sok esetben a „világiroda-

lom” fogalomkörébe tartoznak, mivel magukban hordozzák kultúránk, kulturális régióink eredetiségét és sokoldalúságát, de a nálunk érvényesülő kulturális és társadalmi törekvéseket is. Határainkon túl éppen sok-rétűségükkel képviselik a „jugoszláv kultúra” fogalmát.

A nálunk létrejövő alkotásokat vizsgálhatjuk irodalomtörténeti megvilágításban, olyan értelemben, hogy milyen helyet foglalnak el egy-egy nép vagy vidék eltérő irodalmi hagyományrendjében; kiindulópontul választhatjuk az egyidejűség elvét is, azt vizsgálva, hogy milyen hely illeti meg őket a világirodalom korszerű esztétikai folyamataiban; lehetséges egy jövő felé tekintő kritikai megközelítés is, ami azt igyekszik feltárni, hogy a világnézeti aspektusokat is magába foglaló kritikai vélemény szerint milyen irányban fejlődnek az esztétikai folyamatok. Csak ez a három megközelítési mód adhat teljes, tudományos igényű értelmezést az egyes irodalmi szövegekről, hazánknak a nyolcvanas évek elején kialakult — normák, értékek és szerepkörök összetett kölcsönhatásai által meghatározott — irodalmi életéről, annak bonyolult szerkezetéről. Amíg egy ilyen tudományosan megalapozott kritikai megközelítés megvalósítására sor kerülne, irodalmi jelenünk, egy következő szakaszba, a jövőbe fejlődne át, az említett kritikai hozzáállás pedig irodalomtörténeti adalékká minősülne, amit maga a jövő vonhatna kétségbe. Éppen ezért kell beszögeznünk, hogy téziseink csupán érintik az irodalmi élet egyes rétegeit, és csak találmokra említettünk példákat, az újnak azokat a képviselőit, akik meghatározhatják — de nem kötelező érvényűen — irodalmunk jelenidejét.

GARAI László fordítása